

СВІТОГЛЯД – ФІЛОСОФІЯ – РЕЛІГІЯ

Збірник наукових праць

Ερμής ο Τρισημέυιστος

Випуск 3

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
"УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ
НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ"
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

СВІТОГЛЯД – ФІЛОСОФІЯ – РЕЛІГІЯ

Збірник наукових праць

Заснований у 2011 р.

Випуск 3

За заг. редакцією д-ра філос. наук, проф. І. П. Мозгового

СУМИ
ДВНЗ "УАБС НБУ"
2012

УДК [140.8:21/29](082)

ББК 87:86-4я43

С24

Засновники: Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”; Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 18835–7135Р від 07.09.2011.

Рекомендовано до друку вченою радою Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України”, протокол № 10 від 02.07.2012.

Редакційна колегія:

- І. П. Мозговий** – д-р філос. наук, проф. (головний редактор);
- М. В. Попович** – д-р філос. наук, проф. (співредактор);
- А. О. Васюріна** – канд. філос. наук, доц. (відповідальний секретар);
- З. Н. Исмагамбетова** – д-р філос. наук, проф. (Казахстан);
- С. Констанчак** – д-р хабілітат, проф. (Польща);
- Н. В. Наливайко** – д-р філос. наук, проф. (Росія);
- О. П. Бойко** – д-р філос. наук, проф.;
- В. М. Вандишев** – д-р філос. наук, проф.;
- А. М. Колодний** – д-р філос. наук, проф.;
- В. А. Косяк** – д-р філос. наук, проф.;
- В. А. Малахов** – д-р філос. наук, проф.;
- С. І. Побожій** – канд. мистецтвознав., доц.;
- М. Г. Проценко** – канд. філос. наук, доц.;
- О. Н. Саган** – д-р філос. наук, проф.;
- І. В. Сало** – д-р екон. наук, проф.;
- Л. О. Филипович** – д-р філос. наук, проф.;
- В. О. Цикін** – д-р філос. наук, проф.;
- П. Л. Яроцький** – д-р філос. наук, проф.

До збірника увійшли праці науковців, присвячені актуальним проблемам у галузі філософії, релігієзнавства, культурології та питанням, пов’язаним із процесом формування цілісного світогляду сучасної людини.

Розрахований на науковців, викладачів філософських дисциплін, аспірантів, студентів, які цікавляться проблемами розвитку гуманітарного знання.

УДК [140.8:21/29](082)

ББК 87:86-4я43

Адреса редакції: Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”, 40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57, тел.: 0(542) 61-91-68, e-mail: kafedra_sgd@meta.ua; mozg_akadem@ukr.net

© ДВНЗ “Українська академія банківської справи Національного банку України”, 2012

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФІЯ	5
Артюх В'ячеслав ІСТОРИОСОФІЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША: ВІД РОМАНТИЗМУ ДО ПОЗИТИВІЗМУ.....	5
Васильєва Ірина, Кірієнко Сергій ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФІЇ ТА НАУКИ В КОНТЕКСТІ ВИНИКНЕННЯ БІОЕТИКИ.....	18
Гайворонська Олена НАУКОСМІНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК РУШІЙНИЙ МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ І СУСПІЛЬСТВА.....	28
Дворніченко Лариса ПРОФЕСІЙНА САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В СУСПІЛЬСТВІ РИЗИКУ: ШАНСИ І ОБМЕЖЕННЯ.....	36
Ковальов Євген ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОНЯТТЯ ЦІННОСТЕЙ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ.....	43
Курбатов Сергій ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ Й СПЕЦИФІКА ПЕРШИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ.....	53
Лебідь Андрій ІСТИНА БУТТЯ ТА БУТТЯ ІСТИНИ: РОЗМИСЛИ ПРО НОВІ СМИСЛИ СТАРИХ ПОНЯТЬ.....	65
Мазуренко Володимир, Логвиненко Юлія ПРІОРИТЕТИ ОПТИМІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ: НОВИЙ ЗМІСТ КОНСАЛТИНГУ ТА КОНТРОЛЮ.....	75
Ніколаєнко Світлана, Ніколасенко Олександр АНАЛІЗ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ АДАПТАЦІЇ З ПСИХІЧНИМИ СТАНАМИ ЛЮДИНИ.....	83
Проценко Микола ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕМПІРИЧНОГО І ТЕОРЕТИЧНОГО РІВНІВ У НАУКОВОМУ ПІЗНАННІ.....	92
РОЗДІЛ 2. РЕЛІГІЗНАВСТВО	102
Арцыбашева Татьяна ЦЕРКОВНОЕ ИСКУССТВО КАК ОТРАЖЕНИЕ ХРИСТИАНСКОГО МИРОПОНИМАНИЯ.....	102
Беценко Татьяна ПРИРОДА МОВНО-ПОЕТИЧНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОСТІ НАРОДНОПИСЕННОЇ ТВОРЧОСТІ.....	111
Беценко Татьяна, Михно Людмила НАРОДНОПИСЕННІ УНІВЕРСАЛІЇ ЯК МОВНОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН У ПРОЗІ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА.....	123
Бойко Ольга МІРА НОРМАТИВНО-ЦІННІСНОЇ СИСТЕМИ ЯК УНІВЕРСАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ.....	132
Васюріна Алла ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВЛЕННЯ СУДОВОЇ РИТОРИКИ В ДАВНІЙ ГРЕЦІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ГЕНЕЗИ.....	142
Горський Валерій КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ АНТРОПОЛОГІЧНОГО АСПЕКТУ СУЧАСНОЇ ХРИСТІАНСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ.....	152
Джугла Надія УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В НОВОМУ ТИСЯЧОЛПТІ, ЇЇ ВИЯВИ Й ТЕНДЕНЦІЇ.....	160

ІСТОРИОСОФІЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША: ВІД РОМАНТИЗМУ ДО ПОЗИТИВІЗМУ

У статті простежується еволюція історіософських поглядів П. Куліша. Показується реалізація у його творах таких романтичних концептів, як “дух народу” та “вкоріненість”, а також специфіка розуміння позитивістської ідеї “історичного закону”.

Ключові слова: історіософія, романтизм, позитивізм, вкоріненість.

Постановка проблеми. Реконструюючи минуле, людина узгоджує своє бачення з правилами і нормами сучасності, орієнтується на зрозумілі й звичні їй цінності та ідеали суспільного життя. Із такого зв'язку людини з теперішнім творяться історіософські уявлення, як базові для її ідентичності інтуїції історичної цілісності. Потреба в історіософських моделях сильніше відчувається в тих спільнотах, де гостро постає питання про національну та культурно-історичну ідентичність як окремої людини, так і цілого народу, їх місця у світовій цивілізації, до яких, безперечно, належить й український народ.

Історіософія, яка дає нам цілісне уявлення про сенс, мету й спрямованість національного історичного процесу, правильно “воскрешає” минуле для легітимації сучасності.

У світлі вищесказаного важливим видається звернення до витоків української історіософії, де в синкретичному вигляді поданий вже цілий спектр часом альтернативних описів історії, які будуть розгортати свою сутність у майбутнє, допомагаючи пізнати його сенс. Звернення до попередніх етапів розвитку української історіософії, її аналіз з точки зору контексту сучасності надає цій історіософії нову актуальність і новий потенціал. Вкажемо також, що історіософський тип знання виникає, на нашу думку, в межах світоглядно-філософської парадигми романтизму.

Філософія історії в Україні представлена в основному у формі історіософії. А історіософський тип знання виникає в межах світоглядно-філософської парадигми романтизму. Відразу вкажемо на деякі типологічні характеристики романтизму, без яких розуміння феномену української історіософії стає неможливим.

Романтизм став реакцією на капіталістичну індустріалізацію Європи. І як явище реакційне, він не міг не бути консервативним. Фабрично-заводське виробництво, перехід значних мас населення до міського способу життя, застарівання ремісництва, соціальна неузгодженість, політичні перевороти, започатковані Французькою революцією 1789 року, породжували все нові й нові способи відчужень, так добре описані К. Марксом. І тут романтизм, поряд з марксизмом, запропонував свій варіант їх подолання. Ідеологи романтизму запропонували шукати подолання процесу відчуження поза

межами соціально-економічних обставин життя людини. Ідеалом подолання стає нова колективна єдність, – народ, з якою індивід себе й ідентифікує. А велика народна єдність, у свою чергу, є зв'язуючою ланкою між індивідом та космосом, Всесвітом. Сам Всесвіт втілює “вищу реальність”, яка надихає все, що відбувається на Землі. Із Всесвіту на землю йде та животворна сила, що поглинається тими людьми, які вже наперед налаштовані на неї. Отже, самореалізація людини неможлива без гармонійного співіснування з космосом, а значить, і наповнення її такою космічною силою. Народ – це той посередник між індивідом і космосом, що згладжує як крайності індивідуалізму, так і розчинення індивіда в межах космологічної ідентичності.

По-друге, романтизм став реакцією на ідеали Просвітництва. В історіософії це означало відмову від універсалістських історичних побудов, що були притаманні принципам історіографії Просвітництва. Ще у Й. Г. Гердера (1744–1803) на означення відносин між людством та окремим народом застосовується метафора дерева. Всі народи/нації є лише своєрідними гілками на єдиному стовбурі людства. Нації – це послані Богом рівноцінні форми вираження ідеї безкінечного творіння людства. Внутрішнім законом нації (народу), що охоплює повсякденне життя і релігію, закони і моральні типи відносин, принципи правління і мову, є національний дух. Отже, спільний для народу дух (у творця цього поняття Шарля Монтеск'є (1689–1755) – це *esprit general*) не може бути не позначеним властивостями цього народу й особливостями його специфічного характеру.

Всі народи/нації рівні між собою, й звідси – принцип толерантного ставлення до інших націй, їхніх мов та культур. Зникнення ж якогось окремого народу, на думку Й. Г. Гердера, порушує всесвітню гармонію, тому що за Божим планом кожна нація є і засобом, і метою одночасно. Романтики якраз і перенесли центр уваги з категорії людства на категорію народу/нації і тому мислили історію переважно в локальних (національних та етнічних) межах. Історія для них розкривається не в єдиному світовому процесі та його законах, а в творчості націй і народів. Звідси й потреба у визначенні специфіки “національного духу” того чи іншого народу як одне з головних пізнавальних завдань історичного дослідження.

Аналіз актуальних досліджень. В Україні окремі ідеї романтичної історіософії чітко простежуються насамперед у творчості Михайла Максимовича (1804–1873), Миколи Гоголя (1809–1852), Миколи Костомарова (1817–1885), Пантелеймона Куліша (1819–1897). У нашій розвідці ми детальніше зупинимося на виявленні історіософського шару ідей П. Куліша.

Історіософію П. Куліша останнім часом досліджували Євген Нахлік [11] (у своїй синтетичній праці автор досліджує історіософські погляди П. Куліша в широкому світоглядно-науковому контексті), Алла Сініцина [13] (проводиться порівняльний аналіз філософсько-історичних поглядів М. Костомарова та П. Куліша), Михайло Скринник [14] (особлива увага у цьому дослідженні акцентується на тому, що П. Куліш у своїй постромантичній історіософії звертається до українського традиціоналізму, який знайшов вираз в

особливостях сфери господарювання, адміністрування, моралі, культури), Василь Івашків [1] (проаналізована історіософська концепція історії України лише в “Повести об украинском народе”).

Метою дослідження є виявлення особливостей поєднання романтичного та позитивістського дискурсів в історіософії П. Куліша.

Виклад основного матеріалу. У П. Куліша ми не зустрічаємо того месіанізму, який так проглядає в історіософських побудовах М. Костомарова. Натомість він розвиває свої історіософські погляди в напрямку органіцистської “хутірської філософії”, яка є не лише закоріненою у традицію романтизму як типу європейської духовності кінця XVIII – середини XIX століття, а ще і враховує деякі напрацювання філософії позитивізму¹.

Романтична історіософія на протигагу просвітницьким раціоналістичним моделям зреалізовує своє розуміння історичного розвитку суспільства через принцип органічності, що передбачає принаймні неусвідомлений потяг до пантеїзму. При тлумаченні взаємодії Бога зі світом, Ним створеним, у П. Куліша ці пантеїстичні мотиви простежуються досить виразно. У свою чергу, вони добре відображають глибинні основи романтичного світосприйняття. П. Куліш писав: “Дійшовши, з прогресом кругосвітньої наукової праці, тієї правди, що безкрай і безмірний космос, у величезних і найменших творивах Божих, дає нам закон громадського життя і розумового прямування, кладемо її в основину нашого проповідання національної і духовної свободи” [10, с. 411]. І ще: “Народи живуть по закону Божому, по закону природи, і вся управительська мудрість тільки в тому й єсть, щоб сього закону не ламати...” [8, с. 380].

І таке нерозрізнення Бога й Космосу, закону Божого й закону природи – це не обмовки, це й є оті пантеїстичні мотиви. Тут далось взнаки захоплення П. Куліша філософією Б. Спінози². Навіть епіграфом до “Зазивного листа до української інтелігенції” (1882), який є заключною частиною до збірки “Хуторна поезія”, він взяв знаменитий вислів Б. Спінози із теореми LXVII четвертої частини “Етики”: “Вільна людина щонайменше думає про смерть, і вільна мудрість полягає в роздумах не про смерть, а про життя... Дії людини треба не оскаржувати, не висміювати, а осмислювати” [10, с. 400].

Бог у пантеїзмі – це не лише трансцендентна сутність, що чітко відділений від іманентного нам світу. Бог, якщо говорити далі мовою Б. Спінози, – це субстанція, що проявляє свою сутність через такі форми, як атрибути та модуси, що є станами субстанції у законах природи, морального життя, політики й економіки. Тобто божественне перебуває й у створеному Ним.

¹ Хоча потрібно відразу зазначити, що романтичні та позитивістські інтенції в світоглядній еволюції П. Куліша становили лише один із прошарків інтелектуальних впливів. Крім цього, неповторний візерунок його стилю мислення формували також раціоналістично-просвітницькі впливи (Ж.-Ж. Руссо), творчість Вальтера Скотта, елементи традиції неоплатонізму (на цьому наполягав Д. Чижевський), етика Б. Спінози.

² Одним із перших, хто вказав на залежність еволюції світогляду П. Куліша від ідей інтелектуальної любові до Бога та євангельського принципу любові, викладених в “Етиці” Б. Спінози, був західноукраїнський вчений Василь Щурат (1871–1948) [15].

А народ у романтичному розумінні – це не просто певна соціальна спільнота, це органічний союз групи людей зі своєю національною сутністю, джерелом якої є Бог/Космос. Для П. Куліша це джерело визначає життя природи, народу й окремої людської одиниці. Національна ж сутність є складовою внутрішньої природи окремої людини і являє собою детермінанту її творчої активності, творить її неповторність та надає глибину почуттям єдності з іншими членами народу. У свою чергу, національна сутність виникає через поєднання людської душі з природним середовищем її мешкання або “душею” природи. Адже саме природа у романтизмі постає завдяки моменту пантеїзму вмістилищем отієї сили життя, яка витікає з трансцендентного Космосу. Природа, яка у романтизмі уявляється живою і безпосередньою, заповнена силою життя, яка потім перетікає у душу індивіда. Народ тоді визначається як сукупність індивідів, які пов’язані один з одним через зв’язок із животворною силою природи, і саме це однакове відношення до природи робить їх єдиним цілим – народом. Отже, окрема людина лише через посередництво народу може поєднуватися з “вищою реальністю”.

Але не будь-яка природа творить із окремих індивідів органічний народ, а лише та її часточка, яка є рідним природним середовищем, що з дитинства знайомий одним індивідам і чужий іншим, здатна на таку народотворчість. І саме тому у П. Куліша в середовищі такого рідного ландшафту, “... по хуторах до зоряного неба або вранці до схід сонця на росі люде щирим серцем моляться...” [5, с. 263]. Отже, лише будучи вкоріненою у рідну природу, людина вкорінена і в народ. А народ – це те, що обмежене “нашою”, рідною місцевістю. Причому тут поняття ландшафту включає не лише природний ландшафт, як-то степ, річка чи чорноземні ґрунти, але ще й штучний, окультурений – засіяне поле, посаджений сад, загачені ставки в яру, хутірські будівлі, воли біля клуні. Разом це і є ота рідна місцевість, батьківщина, яка є джерелом почуття рослинно-космічної сили для українського селянина.

Звідси й одна із центральних ідей романтичного світогляду (що йде від німецького романтизму) – ідея “вкоріненості”. Саме “вкоріненість” шукали його ідеологи в духовних термінах через внутрішню відповідність між індивідом, рідним ґрунтом, народом та Богом/Космосом. Потрібно нагадати, що пізніше ідеї романтиків знайшли своє відображення в історіософа О. Шпенглера (1880–1936), коли він у “Присмерках Європи” (1918–1922) протиставив концепти культури та цивілізації. Культура має душу, а цивілізація ж є найбільш зовнішнім і штучним станом, на який здатне людство. Отже, прийняття культури означає вкоріненість у неї, що й приводить до подолання стану відчуження від природи та суспільства. “Органічна” єдність всіх складників культури явище антицивілізаційне, але й антивідчужуюче.

У П. Куліша концепт “вкоріненості” добре проглядає у його теорії хутірського життя або “хутірської філософії”. Ці ідеї він розвиває у “Листах з хутора” (1861), “Хуторской философии и удаленной от света

поэзии” (1879), “Хуторній поезії” (1882). “Хутір” у П. Куліша – це антитеза “городу”. Це те місце, де за принципом взаємопроникливості поєднуються природа, індивід та народ і в результаті формується стан первинної автентичності, яка протистоїть несправжності міського способу життя³. До речі, збірний образ міста як чужинницької інстанції письменник називає німецьким словом “бурх” [5, с. 276]. Для П. Куліша “правильний” український селянин у чомусь аналогічний “ідеальному дикунові” Ж.-Ж. Руссо. Він зберіг свій сутнісний зв’язок з природою, близькість до першоджерел свого буття і залишився незіпсованим штучною цивілізацією. “Справжність” українському селянину забезпечує своя земля, “грунт”, в який тільки й може проростати “коріння”.

Стан вкоріненості породжує і стандарти єдино правильної соціальної поведінки – моральні норми. На думку Куліша – це максими Біблії. Саме вони адекватно відображають автентичне існування хутірської людини. Тому він і пише: “Оставайтесь при своїй городянській філософії, а нам дозвольте нашу селянську філософію проповідувати, взявши її прями́сінько з тої книжечки (тобто з Біблії. – В. А.), котру сотнями років великі города затуманюють, та й досі не затуманили” [5, с. 254–255].

Але знову ж таки, без синкретичної невиділеності людини з природи тут ніяк не обійтися і тому у народі “слово Боже, що його він чує в церкві, втілюється в нього самими лише явищами природи, які він любить несвідомо, як немовля свою годовальницю” [4, с. 467].

А ось некоріненість у рідний ґрунт вказує на відсутність у людини тієї життєвої сили, яка може перетекти через коріння в її душу лише з рідного середовища (землі) і через перебування у колективі на ймення народ. Саме життєва сила/енергія, яка має божественне походження, створює умови людяності в людській душі. Місто ж для П. Куліша якраз і означає відсутність “ґрунту”, “безґрунтарство”. У результаті душа жителя міста формується неправильно, вона є “зіпсованою”. Так виникає уявлення про горожанина як “чужака”, хвора душа якого схильна до аморальних вчинків. А це егоїзм, гендлярство, проституція, ледачість, прислужництво, продажність.

Саме в місті виникає майнова нерівність між людьми, коли “половина з вас у золоті купається, а половина в вонючій грязі тоне, од пекельної роботи чучваніє і з голоду гине” [5, с. 247]. У місті все купується і все продається. Тому в Петербурзі, на Крестовському острові, “мати, мужичка в панській шляпці, через нужду або через ледачу свою воспитанность, рідну дочку продає...” [5, с. 245]. У місті розмовляють “неправильною” “лукавою панською мовою” і вчать неправильним наукам, які “затуманюють” істину Святого письма. Тому П. Куліш і закликає: “...своєї мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держітеся” [5, с. 256].

На противагу “хворій” природі міста хутірський спосіб життя породжує такі моральні цінності, як простота, безпосередність, цільність, чесність,

³ Підсиліла, на думку відомого українського вченого Віктора Петрова, неприйняття міста мандрівка П. Куліша до Західної Європи 1858 року [12, с. 71–79].

відвертість, тому “у город – по гроші, а в село – по розум” [9, с. 144]. П. Куліш добре ілюструє функціонування такого типу хутірських чеснот у листах “Листів з хутора”. У четвертому листі, який називається “Про злодія у селі Гаківниці”, показується, як сільська громада, об’єднана принципами християнської любові і прощення, перевиховує злодія Дмитра Гарбуза, роблячи його добропорядним християнином. У п’ятому листі – “Хто такий хуторянин” – показується, як хутірський спосіб життя, чумакування і, ширше, весь рідний природно-історичний ландшафт формують у молодій людини Павла Белебня правильні моральні устої, які забезпечують йому щасливе життя на цьому світі. Тому він і бажає “неправильним” письменним землякам “нехай вони рідного побиту простого не кидали і в німецькі звичаї не вдавались; нехай би через науку, через освіту простого нашого люду не меншало. А то, хто вихопиться в письменні, в тямущі книжкові люде, – уже й не наш. Німець з його німцем, – півень, а не чоловік, хоч візьми та й посади на сідало. Мій Боже! Чи то ж наш простий люд не варт, щоб ми його образу подобилися! Таке ж ніяка наука такого правдивого серця не дасть, як у нашого доброго селянина або хуторянина” [5, с. 279].

Таким чином, найближчі до “грунту” є у П. Куліша і найбільш “справжніми” людьми. Та життєва сила, що міститься в душі українського селянина, вимагає незмінного “грунту” для функціонування “коріння”. Тому селянин не любить рух, часті переміщення. Це стосується і незмінності життєвих цінностей, а значить, їх стійкості. А горожанин, навпаки, – це постійна мінливість, “кочівництво”, яке на рівні цінностей породжує їх нестійкість, тобто відсутність глибоких світоглядних переконань, що часто приводить до зрадництва. Якраз наближеність до “грунту” робить селянина “справжнім” тому, що він частина природи й історичного ландшафту, а горожанина – навпаки. Не дивно, що ці горожани в П. Куліша, як представники “чужого” світу, мають ще й іншу національність – це “жиди”, “німці” і росіяни. А якщо ж українці, то “перевертні” або ж класові чужинці – пани.

Отже, урбанізація є ситуацією соціального зла, яка заперечує українську хутірську автентичність. Тому незіпсована хутірська місцевість повинна залишитися моделлю для побудови бажаних сценаріїв розвитку майбутнього. Щоб залишити природне джерело життєвої сили у всій своїй чистоті, П. Куліш вибудовує антиурбаністичну утопію, коли міста у майбутньому потрібно розділити на села й хутори, а якщо місто і залишається, то воно повинно бути лише місцем професійної діяльності: “Потрібно містам роздробитися на села, – пише він в одному зі своїх листів, – на мизи і з’їжджатися тільки в контори, на засідання на короткий час, аж ніяк не засиджуючись у величезних натовпах багатолюдства, не створюючи дороговизни, не наживаючи байдужості до неімущих, не розриваючи сусідніх зв’язків з поселеннями, – тоді тільки бідність як-небудь зрівномірилася б із багатством” [12, с. 77].

Таким чином, “хутір” у П. Куліша – це не лише спосіб господарювання, а ще й символ української автентичності. Це та структурна одиниця соціального життя, де відбувається акумуляція Божественної та природної

енергії, яка перетікає потім у “дух народу” і знаходить зрештою своє вираження у способі життя окремого українця-хуторянина. Тому українець і за своїми заняттями, і за психологічним складом свого характеру – селянин-хлібороб, а не міщанин.

Знаходячись у межах романтичної світоглядної парадигми, П. Куліш у своїх творах досить часто вживає концепт “дух народу”/“народний дух”/“український дух”. “Дух народу” твориться Божественним Провидінням і стає першоосновою світосприйняття на рівні душі представника того чи іншого народу. “Дух народу” у П. Куліша не лише пасивно виявляє себе в національній мові, фольклорі чи звичаєвому праві народу (“наші звичаї народні та ж сама історія народного духу нашого, що і народна дума...” [5, с. 269]), але є й творчою силою історії цього народу. “Народний дух” керує як рухом народу в часі, так і діями окремих представників цього народу. Тому український митець неусвідомлено підкоряється його велінню, а результати його творчості стають виявом “духу народу”. Приміром, “сам Котляревський не знав добре, що він творить. Він покорявся невідомому велінню народного духа; був тільки знаряддям українського світогляду” [10, с. 404].

Саме концепт “духу” стає у П. Куліша внутрішнім первнем української історії. До просторового виміру вкоріненості (тобто рідного ґрунту) у нього (як, до речі, й у М. Костомарова) підключається часовий. Реалізацією принципу закоріненості народу у час виступає його історія. Ця операція відбувається через розширення змісту поняття “ландшафт”, і саме тоді й історичні діяння починають символізувати органічний зв’язок окремого індивіда, народу і природи. “Ландшафт” – це не лише степи, гаї чи “тихії води”, а ще й місця переможних битв, місця легендарних діянь тих національних героїв, які жили в “справжньому” природному середовищі, у рідній місцевості. Тому український народ – це своєрідна природно-історична єдність. У третьому листі “Листів з хутора”, який називається “Чого стоїть Шевченко яко поет народний”, П. Куліш розкриває значення поезії такого “культурного героя”, як “батько нації” Тарас Шевченко. Його поезія, будучи вкоріненою у рідний ландшафт, живиться його енергією, коли “національна сутність” ніби “перетікає” із цілого, якими є народ, в одиничне, тобто в поезію Т. Шевченка. Це дає йому можливість прозрівати сутнісний вимір української історії та пророкувати національну будучину. Тоді результатом сприйняття поезії Шевченка постає формування почуття нової національної єдності: “Слово його животворяще стало ядром нової сили, про котру не думали й не гадали за Котляревського найрозумніші з наших земляків, а та нова сила – народність. Вона нас родичами поміж собою поробила, у братню сем’ю з’єднала і наше українське суть на віки вічні утвердила” [5, с. 260].

Отже, “корінь” народу закорінений не лише в просторовому вимірі (рідна земля), а ще й у часовому (історія). А “древній” корінь народу – це аналог “сильного” кореня. Тому віднесення початків народу до дуже давніх часів забезпечувало цьому народу стійкість при вирішенні якихось проблем у сучасності. Не дивно, що П. Куліш вибудовує таку схему українського

історичного процесу, біля витоків якого ним фіксується “сильна” точка Золотого віку. Саме звідтіля “дух народу” породжує через рух у часі (тобто в історії) всю незмінну своєрідність українського етносу. “Знаючи з історичного досвіду, як уставали нації, повержені незгодою або дикою силою в прах, уповаймо духом бодрим, що в нашій давнині затаїлася сила невмируща і що ми тією силою дійдемо колись до того зросту, який сама природа нам на роду написала” [10, с. 408].

Ідеальним станом “Золотого віку” української історії для П. Куліша виступає період Давньої Русі: “... жоден край Європи не виявляв більше даних для розумового й морального поступу, як Мономахова Русь. У дотатарський період, у нас у Києві починалося щось грандіозно-поетичне...” [9, с. 214].

Та цей ідеальний стан суспільного існування Давньої Русі перериває “татарщина”, що деформує народний дух. Саме привнесення в наш народний дух татарського елемента збурює у ньому неусвідомлювані руйнівні інстинкти. Пізніше на основі “татарщини” формується в українському суспільстві соціальна верства голоти. Як і татарська орда голота не любить “плуга” і не хоче жити із результатів своєї праці. Ніці інстинкти голоти П. Куліш, починаючи з 60-х років, все частіше пов’язує зі соціальним станом козацтва. В історичну добу Козаччини голота-козацтво як носій елементів чужого “духу” і спричиняє занепад України.

І тут з усією гостротою постає для П. Куліша проблема співвідношення народних мас, національної аристократії та визначної особи в історії. Елітаристський підхід, який виробився в П. Куліша як результат переосмислення народницької ідеології кирило-мефодіївців до вирішення цієї проблеми, приводить його врешті до висновку, що “покоління простолюдинів, що керується інстинктом, відреклося від свого минулого, а певна обмежена кількість людей, що прагне до ясно усвідомлених цілей, творить історичні обставини” [2, с. 184].

Як бачимо, автор усуває з історичної авансцени головного колективного героя романтичного історієписання – народ. Саме ці ідеї П. Куліша були біля витоків тієї вітчизняної традиції, коли суб’єктом історичної дії оголошується група “кращих”, еліта. Далі, приміром, такі уявлення набудуть свого подальшого розвитку в елітаристській концепції В. Липинського.

Цю ідею пізніше в “Истории воссоединения Руси” (1874) автор доповнює ідеєю обумовленості дій окремої особистості в історії контекстуальними впливами інших особистостей: “Кожний з нас усвідомлює у власній індивідуальності підпорядкованість незліченним впливам, і тому не варто дивитися на історію, як збірку біографій. За кожною фігурою, що з’явилася на передньому плані, неодмінно приховуються цілі натовпи фігур, котрі зробили справу перш, ніж вона здійснила перед нами представництво своє” [6, с. 253].

У пізньоромантичний період своєї творчості (70–80-ті роки) П. Куліш при інтерпретації історичного процесу часто використовує методологічні та

змістовні напрацювання позитивізму. Але все-таки позитивізм ним глибоко засвоєний так і не був. Хоча, починаючи з 60-х років, він багато читає (і конспектує) О. Конта (1798–1857), Г. Спенсера (1820–1903), Дж. С. Мілля (1806–1873), Е. Ренана (1823–1892), Г.-Т. Бокля (1821–1862). Книги цих класиків позитивізму були і в його особистій бібліотеці [11, с. 14–16]). Можна припустити, що полегшило перехід П. Куліша від романтизму до позитивізму, використання у тому ж позитивізмі органіцистських метафор. Оскільки у позитивізмі з точки зору догмату методологічного монізму ще з часів О. Конта за зразок науковості беруться природничі і точні науки, то й соціально-гуманітарні науки, щоб бути “справжніми” науками, повинні послуговуватися методом, законами і мовою біології. Тому окремі індивіди у соціальній філософії та соціології позитивізму стають “клітинами”, соціальні установи – “органами”, людські звички – “функціями органів”, а людська спільнота отримала назву “організму”. Ну, а потім до цих метафор позитивісти спробували застосувати закони, які були виявлені під час спостережень над живими біологічними організмами. Ідучи за традицією О. Конта та Г. Спенсера, П. Куліш також переконаний, що “... наше минуле вимагає від нас такого повного у всіх подробицях вивчення, яке засвоєне методом природодослідників...”. Далі він і застосовує до історичного процесу розуміння закону, дія якого розповсюджується на три часові виміри – минуле, теперішнє і майбутнє. Отже, якщо ми знаємо, як закон діє зараз, то можна бути впевненими, що при незмінності умов він діятиме так і в майбутньому. Отже, можна передрікати майбутнє, перебуваючи в сучасності. Спираючись тут на математику як зразок, П. Куліш пише, що “наше майбутнє тоді тільки перестане бути для нашого розуму незрозумілою грою випадковостей, коли наука історії, покликавши на допомогу повний контингент людських знань, поставивши перед нами факти, що пройшли в такій послідовності, в якій математика ставить свої теореми” [7, с. 371].

Як бачимо, за П. Кулішем, між минулим, теперішнім і майбутнім існує нерозривний зв’язок. “Стоячи на поєднувальному пункті двох шляхів, що йдуть від нас в протилежні сторони, тобто між кінцем того, що пройшло і початком майбутнього, ми послідовно повинні розповсюдити пануючий на обох цих шляхах закон на кожне велике явище життя, на кожне багатовікове створіння минувшини” [7, с. 371].

Тому, якщо ми істинно пізнаємо минуле, тобто наші знання, адекватні проминулій реальності, то це допомагає краще зрозуміти і сучасність. А знання сучасності дозволяє нам вірогідно спрогнозувати й майбутнє.

Оці вкраплення позитивізму у пізньоромантичному світобаченні П. Куліша приводять до того, що тепер історія сприймається ним не лише з точки зору романтичних ціннісних орієнтацій, коли абсолютизуються морально-естетичні норми, а й з точки зору ідеї природничого закону, перенесеного на соціальну сферу.

Втім, на закономірний характер наступності між старим і новим в історичному поступі Куліш вказував уже в “Записках о Южной Руси” (1856): “Історія вже багато разів, – писав він, – дивувала нас виникненням

глибоко вкоріненої нової життєвої сили під змертвілими, майже нерухомими рештками минулого порядку речей і занадто бурхливими масами нових, ще не оформлених явищ; але вона ще ніколи не відступала від законів приємства між старим і новим часом” [2, с. 183].

Причому такий зв'язок між старим і новим, між минулим і теперішнім П. Куліш розуміє не лише як рух у часі причинно-наслідкових зв'язків, але й як органічний взаємозв'язок, коли діяння предків ніби “перетікають” у сучасність і впливають на долю їхніх дітей. “Історія предків наших, – пише він, – неминуче впливає на події нинішнього дня нашого; діяння предків наших – які б вони не були, малі чи великі, ганебні чи гідні хвали – незворотно будуть панувати над долею наших дітей і онуків, подібно таємничому неминучому зодіаку” [7, с. 156].

Життя сучасників – це не акт їх вільного вибору. Це перебирання на себе і позитивних, і негативних моментів життя їхніх батьків, а значить, і відповідальність за них. Отже, народ – це така органічна єдність поколінь, коли дії предків мають “змушувачий” вплив на дії потомків⁴. Звідси випливає, що досягнення народного духу, здійснені в минулому, обов'язково будуть мати наслідки для сучасного “південноруського племені”.

Далі П. Куліш говорить про критерій значущості подій минулого. Таким критерієм у нього виступає сила. Концепт сили може бути витлумаченим у пантеїстично-романтичному дусі як втілення Божественної енергії в історичному процесі, але можлива й інша, соціал-дарвіністська інтерпретація – як перенесення законів тваринного світу на суспільне життя, і тоді відкривається значення волонтаристського чинника в історії людства. Отже, на думку П. Куліша, “сила в історії – єдине мірило значущості, оскільки вона знаменує життєвість, а життєвість означає право на життя, отже – непорушну правду. Все те є помилковим, що викреслюється з “книги життя” таємничо правлячою рукою. На цій підставі, в історії природи, що усвідомлює свої операції, так само як і в історії природи несвідомої, з двох або багатьох борців, має рацію сильніший, має рацію герой успіху, має рацію переможець. Але має рацію він доти, доки залишається переможцем” [7, с. 371–372].

Висновки. Таким чином, спираючись на світоглядно-філософські засади романтизму та збагатившись досвідом позитивізму, П. Куліш розвинув свою історіософію у бік відмови від ідей панславізму та месіанізму, що були такими важливими для М. Костомарова. Що об'єднує цих двох мислителів, так це ідея про залежність історії народу від волі Провидіння Божого, і звідси провіденціалізм в інтерпретації рушійної сили історичного процесу. А далі вже П. Куліш твердить, що напрям розвитку історії, яка виражає “дух народу”, вказує “провідна верства”, “національна аристократія”. Занепад України стався завдяки проникненню в “український дух” чужородних елементів, які й сприяли виникненню бідної нашим “духом” верстви людей – голоти.

⁴ До речі, ця єдність поколінь у трьох часових модусах як ознака органічної єдності народу відчувається й у назві вірша Тараса Шевченка – “І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє” (1845).

Оздоровлення історії української нації можливе через повернення до традиції українського способу життя, яке мислитель розробив у своїй “хутірській філософії”.

Література

1. Івашків В. Художня, літературна і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша / В. Івашків. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – С. 332–363.
2. Записки о Южной Руси : у 2 т. / издал П. Кулиш. – СПб., 1856. – Т. 1 – 322 с.
3. Куліш Пантелеймон. Історія України / Пантелеймон Куліш // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 11–12. – С. 162–164.
4. Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской / П. Куліш // П. О. Куліш. Твори : у 2 т. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 2. – С. 458–476.
5. Куліш П. Листи з хутора / П. Куліш // Куліш П. Твори : у 2 т. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 2. – С. 244–280.
6. Куліш П. А. История воссоединения Руси : в 3 т. / П. Куліш. – СПб. : Изд-ние товарищества “Общественная польза”, 1874. – Т. 1. – 363 с.
7. Куліш П. А. История воссоединения Руси : в 3 т. / П. Куліш. – СПб. : Изд-ние товарищества “Общественная польза”, 1874. – Т. 2. – 457 с.
8. Куліш П. Из збірки “Хуторна поезія”. Історичне оповідання / П. Куліш // П. Куліш. Твори : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1998. – Т. 1. – С. 359–381.
9. Куліш П. Хутірська філософія і віддалена од світу поезія / П. Куліш ; [пер. з рос. О. Шокала] // Куліш П. Моє життя. – К. : Український світ, 2005. – С. 139–381.
10. Куліш П. Зазивний лист до української інтелігенції / П. Куліш // Куліш П. Твори : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1998. – Т. 1. – С. 400–412.
11. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш : Особистість, письменник, мислитель : у 2 т. / Є. Нахлік. – К. : Український письменник, 2007. – Т. 2 : Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – 462 с.
12. Петров В. Хуторянство і Європа (Листи Куліша з-за кордону р. 1858-го) / В. Петров // Життя і революція. – 1926. – № 7. – С. 71–79.
13. Сініцина А. Історико-філософські ідеї українського романтизму (Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров) / А. Сініцина. – Львів, 2002. – 160 с.
14. Скринник М. А. Наративні практики української ідентичності : доба Романтизму / М. Скринник. – Львів : Каменяр, 2007. – 367 с.
15. Щурат В. Фільософічна основа творчості Куліша / В. Щурат. – Львів, 1922. – 132 с.

Отримано 01.06.2012

Summary

Artyukh Vyacheslav. Panteleimon Kuliship's Historiosophy: from Romanticism to Positivism.

The P. Kulish's hystoriosophy worldview evolution is discernible in this article. First the pantheistical organizing “farm philosophy” is analyzed throughout the prism of typology descriptions of romanticism. In this “philosophy” the authentic agricultural Ukrainian-peasant life style and the parasitic city habitant's way of life are contrasted. This stranger appears in the character of foreigner. A sign of the Ukrainian person is his rootedness in the native landscape, people and the space. It becomes firmly established that ground rule of the past to be the sentinel measuring of rootedness idea in P. Kulish's works. The past is a sphere of the “people's spirit” active action, which, feeding on the energy of native landscape creates Ukrainian history. This approach shows P. Kulish to be one of that who for the first time in a counterbalance to populist

conceptions grounded the role of elite as a subject of national historical process. Later on the positivism disseminations for him were noticed within the limits of all the same romantic historiosophy paradigm. For the standards of scientific character of history P. Kulish took the methodology of natural sciences and said about the laws of history, that analogical natural.

Keywords: *historysophy (philosophy of history), romanticism, positivism, rooting.*